

עיון בשמ"א פרקים י"ד-ט"ו לאור סמיכות הפרשיות

פתיחה

במאמר זה, אבקש להדגים את השימוש בכלי הפרשני "סמיכות פרשיות". מן המפורסמות הוא, שאין המקרא נערך תמיד לפי הסדר הכרונולוגי.¹ חז"ל הכירו בתופעה הזאת, והגדירו אותה "אין מוקדם ומאוחר בתורה".² סדר הפרשיות יכול לרמוז לרצף מגמתי או רעיוני, המבוטא דווקא על ידי סמיכותם של שני עניינים, שאינם בהכרח קשורים. באמצעות הסמיכות נוספת משמעות, כאשר פרשה נלמדת בזיקה לזאת הבאה לפניה, ולזאת הבאה אחריה. את הלקחים העולים מתוך העיון בסמיכות פרשיות ניתן ליישם במישור הספרותי-עלילתי, וגם במישור הדתי-מוסרי.

ברצוננו לאמץ גישה זו להבנת שמואל א' פרקים י"ד-ט"ו, כאשר עומדת לנגד עינינו השאלה הקלאסית שנוסחה על ידי אברבנאל כך:

...והחטא הזה היה קטן מאד אחרי שנלחם מלחמות ה' ועשה מלחמת עמלק כמו שצווה ואף שלקח מהשלל לא היה אותו עוון ראוי לעונש מופלג כזה שימאסהו השם ממלוך על ישראל, והנה מצינו שדוד הרג את אוריה בחרב בני עמון וישכב את אשתו והוא היה עוון פלילי ולא קרע השם את מלכותו מעליו ולמה שאול שעשה חטא נקל נענש הרבה?³

כדי לענות על שאלה זו, נראה לנו שניתן להיעזר בפרקים הקודמים לסיפור מלחמת שאול בעמלק, ובמיוחד בפרק י"ד. בין הפרקים י"ד וט"ו יש מספר נקודות דמיון, אשר דרכן נעמוד על השווה והשונה בין הדמויות לבין עצמן, ובין הסיטואציות השונות. על סמך השוואות אלה נוכל להציע הבנה חדשה של האירועים ושל הנפשות הפועלות. במסגרת מאמר זה, אין בכוונתנו לסקור את כל הדעות בסוגיית אובדן המלוכה מבית שאול, אלא להתמקד בתשובות העולות מתוך עיון בסמיכות הפרשיות.

¹ השווה לדוגמה במדבר א', א לבמדבר ט', א.

² ספרי במדבר, פיסקא סד (מהד' הורוויץ, עמ' 61).

³ אברבנאל, פירוש על נביאים ראשונים, ירושלים תשט"ו, עמ' רמא.

הקרבות

זירת הפעילות העיקרית בשני הפרקים הנה הקרב. בפרק י"ד - הקרב בין ישראל לפלשתים, ובפרק ט"ו - הקרב בין ישראל לעמלק. מסוף פרק י"ג מתברר שישראל נמצאים תחת שלטון פלישתי עריץ, האוסר עליהם לייצר כלי מתכת, לרבות כלי נשק. צבא שאול הולך ומידלדל: אם בתחילת פרק י"ג הוא מונה שלושת אלפים חיילים, אחרי המפגש האומלל בין שאול ושמואל הוא יורד לשש מאות. מספר זה נראה עוד יותר זעום לעומת מניין הכוחות שכנגד: "ופלשתים נאספו להלחם עם ישראל שלשים אלף רכב וששת אלפים פרשים ועם כחול אשר על שפת הים לר'ב" (י"ג, ה). דומה שמצב זה משתק את שאול: "ושאול יושב בקצה הגבעה... והעם אשר עמו כשש מאות איש" (י"ד, ב). אך, בעקבות זימת יונתן, שאול מתעשת: "ויזעק שאול וכל העם אשר אתו ויבאו עד המלחמה... ויושע ה' ביום ההוא את ישראל" (י"ד, כ-כג). למרות ההתחלה הקשה, כעת נראה שהניצחון בהישג היד. ובכל זאת, אין המערכה מתנהלת כפי שהיינו מצפים. במקום לקרב את הגאולה, נראה ששאול מרחיק אותה, על ידי שורת פעולות ואמירות, שנעמוד עליהן בהמשך. הסיכום הסופי של קרב זה הנו: "ויעל שאול מאחרי פלשתים ופלשתים הלכו למקומם" (י"ד, מו). במקום ניצחון מוחץ, נוצר מצב של חוסר הכרעה. דומה ששאול החמיץ את ההזדמנות לגבור באופן ברור על הפלשתים.

הקרב נגד עמלק מתחיל מעמדה ביטחונית שונה. סקירת הקרבות בסוף פרק י"ד משאיר את הקורא עם הרושם ששאול מצביא חזק ומצליח.⁴ המשפט התמציתי "ויעש חיל ויך את עמלק ויצל את ישראל מיד שוסהו" (פס' מח), מפתח ציפיות שהסיפור הרחב והמפורט של קרב עמלק יהדהד בקול ענות גבורה. ובמקום זאת, קול ענות חלושה אנחנו שומעים: אי מילוי צו החרמת עמלק מצד שאול מעיב על הניצחון הזוהר. שאול ניצח בקרב אבל הפסיד במלחמה: משום שלא מילא אחר הפקודות, המלוכה נלקחה ממנו סופית. אם ב"ד, מז, נאמר, ששאול "לכד המלוכה",⁵ בט"ו, כח, המלוכה נקרעת ממנו; פעולת הלכידה לא עלתה יפה. משחק המילים בין י"ד, מח, "ויצל את ישראל מיד שוסהו" ובין ט"ו, לג "וישסף שמואל את אגג" מחזק את הנקודה הזאת. עמלק היה שוסהו של ישראל, טרדן, משחית, והנה, נמסרה בידי שאול האפשרות לחסל אותו, ובכך להוכיח את נאמנותו לה'

⁴ נראה לנו שסקירת הקרבות בסוף פרק י"ד מכינה את הרקע לציווי החרמת עמלק, על פי הנאמר בדברים כ"ה, יט: "והיה בהניח ה' אלהיך לך מכל איביך מסביב... תמחה את זכר עמלק מתחת השמים...".

⁵ רמז שקוף ללכידתה ב"י, כ-כא; אולי מרמז למאבק המתמיד של שאול לרכז את השלטון אצלו.

ואת כושר מנהיגותו. אך, משום שלא עשה זאת, נותר בידי הנביא הזקן לשסף את השוסה. שוב הוחמצה השעה.

מתוך עיון בסמיכות הקרבות מתגלה דפוס ההתנהגות של שאול במהלך מלחמה. בין אם הוא מתחיל מעמדה נחותה ובין אם הוא מתחיל מעמדה עליונה, הוא מנהל את הקרב בעוז, עד לרגע מכריע, שבו הוא מאבד שליטה. את התהליך הזה ננתח יותר בהמשך.

השלל

בעניין איסור לקיחת שלל, פרק ט"ו חד משמעי: "עתה לך והכיתה את עמלק והחרמתם את כל אשר לו ולא תחמל עליו והמתה מאיש עד אשה מעל ועד יונק משור ועד שה מגמל ועד חמור" (פס' ג). אך למרות פקודה זו, נאמר "ויתפש את אגג מלך עמלק חי... ויחמל שאול והעם על אגג ועל מיטב הצאן... ולא אבו החרימם" (פס' ח-ט). עומדות בפנינו השאלות הבאות: מי חמל, מדוע השאירו את אגג חי, ומדוע השאירו את הצאן.

הפועל ביחיד "ויחמל" יכול להצביע על תמימות דעים בין השותפים למעשה, כמו שמפרש רלבי"ג: "והנה סיפר כי חמלו שאול והעם על אגג ועל מיטב הצאן ולא אבו החרימם" אך, אפשר גם לפרש את היחיד כמצביע על היוזם, המוביל את השאר.⁷ אם כן, שאול החומל העיקרי, והעם בעקבותיו: מחד - "ויחמל", ומאידך - "ולא אבו החרימם". אם נאמץ גישה זו, נסיק שבניגוד לטענת שאול, שנגרר אחרי העם, הוא דווקא הפגין מנהיגות, אבל לא בצורה חיובית.

פעולת החמלה עומדת בסתירה מוחלטת לצו האלוהי: "ולא תחמל עליו" (פס' ג). המילה חמלה מתפרשת הן כרחמים, והן כרצון לחסוך.⁸ אם שקלנו את האפשרות שהמניע של שאול והעם היה תחושת רחמים, דואג הכתוב לנטרל אפשרות זו. רק את אגג, המשכל נשים, השאירו, ולא נשים וטף; ורק את מיטב הצאן והבקר, ולא את הסוג הנחות, שמרו. על סמך הצירוף "על אגג ועל מיטב הצאן" מטעים פוקלמן,⁹ "שאגג הוצג לראווה כמו בהמה מובחרת". הן המלך, הן

⁶ ראה: Gesenius, Hebrew Grammar, p.468.

⁷ לדוגמה, ראה במדבר י"ב, א-ב: "ותדבר מרים ואהרן במשה... ויאמרו הרק אך במשה דבר ה'... מהמשך הסיפור מתברר, שמרים הדוברת העיקרית, ולכן היא לוקה.

⁸ מ' גרסיאל (עורד), עולם התנ"ך, שמואל א, רמת-גן, 1985, עמ' 144.

⁹ J. P. Fokkelman, *Narrative Art and Poetry in the Books of Samuel*, vol II, Assen 1986, p.90 (להלן: פוקלמן).

הצאן, משקפים בצורה ויזואלית את הניצחון הזוהר, החשוב כל כך לשאול. "והנה מציב לו יד" (פס' יב) פירושו אנדרטת ניצחון, כמו שמפרש מלבי"ם: "הציב לאות על ניצחון זה". דווקא תפישת אגג חי והצגתו קבל עם, ישרתו את הצורך של שאול להוכיח שהוא המנצח.

מדוע חמל העם על הצאן? למרות טענות שאול לשמואל שכוונתם הייתה לזבוח אותם לה', אין רמז לקרבנות עד להצטדקות שאול בפס' טו. דומה שהמניע הוא הרצון הטבעי של המנצח לזכות בביזת מלחמה. כשם ששאול "זוכה" באגג, כך העם "זוכה" בשלל. במקום לשכנע את העם לוותר על השלל, כפקודת הנביא, מדגים שאול כיצד לקחת שלל.

את הצטדקותו של שאול שהצאן מיועד לזבח לה', דוחה שמואל ומאשים את שאול שהמיר את "קול" ה' ב"קול" הצאן והבקר. וממשיך שמואל: "ותעט אל השלל ותעש הרע בעיני ה'". מיטב הצאן הוא בסך הכול שלל; "ותעט" מהווה משחק לשון עם "ותעש." "השלל" = "מיטב הצאן" = "רע".¹⁰ כאשר מפירים את צו האלוהים, הטוב הופך לרע. השימוש בהצטדקות של הבאת קרבנות אינו יכול לשנות אמת זו.

ניסוחה של האשמת שמואל, "ותעט אל השלל" אינו מקרי. הוא מצביע על קשר עם המסופר בפרק י"ד שבו נאמר "ויעט העם אל השלל" (פס' לב). כאשר נודע ליונתן על שבעת אביו האוסרת אכילה ("ויואל שאול את העם לאמר ארור האיש אשר יאכל לחם עד הערב ונקמתי מאיבי"), טוען יונתן: "אף כי לוא אכל אכל היום העם משלל אויביו אשר מצא כי עתה לא רבתה מכה בפלשתים" (פס' ל). בשני הפרקים יש ציווי האוסר לקיחה מן השלל של האויב, ובשניהם צפוי עונש חמור על מפר הציווי. אבל השמדת עמלק היא צו אלוהי, הבא בתחילת הקרב, וכוונתו לערוך חשבון היסטורי עם עם עויין מימים ימימה. החרם משקף את הפן האידאולוגי של המלחמה; נלחמים כדי לנצח אויב אידאולוגי, ולכן לא ישלחו את ידם בביזה.¹¹ איסור לקיחת שלל בקרב נגד הפלישתים, לעומת זאת, הוא יזמה אנושית, הבאה במהלך הקרב, כדי להשיג את המטרה של "ונקמתי מאויבי" (פס' כד). שבועה באמצע קרב טומנת בחובה סכנה,¹² כי אין ערובה שכולם נוכחים וכולם יודעים, וההמשך מעיד על כך. בנוסף, הנימה האישית והיזמה האישית מרמזות שיש מנהיג הלהוט אחר ניצחון, ומנותק מן הצרכים של חייליו. זאת ועוד, ביקורתו של יונתן על אביו מטעימה שדווקא שבעתו של שאול מחלישה את העם, ומונעת

¹⁰ פוקלמן, עמ' 98.

¹¹ השווה אסתר ט', יב. מגילת אסתר "מתקנת" את מעשה שאול והעם בעמלק.

¹² השווה את נדר יפתח (שופטים י"א, ל-לא). בדומה לשאול, גם הוא נשבע באמצע קרב, והמיט אסון על יוצא חלציו.

הוצאת תבונות מכללת הרצוג

ממנו להכות בפלישתים מכה מוחצת. יוצא אפוא שבזמן שצריך לקחת מן השלל, שאול אוסר זאת, וכאשר אסור לקחת מן השלל, שאול מתיר זאת.

שאל לא השיג את מה שביקש, אבל השבועה הגבירה את עייפות העם (ויעץ העם" פס' כח; ויעץ העם מאד" פס' לא). בשלב שני היא הביאה לידי ויעץ העם אל השלל ויקחו צאן ובקר ובני בקר וישחטו ארצה ויאכל העם על הדם" (פס' לב). שוב משחק מלים עם ויעץ", והפעם, ויעץ - ויעט.¹³ העייפות המרובה הביאה את העם לעוט על הבהמות ולאכול על הדם. הכתוב מעיד על חומרת איסור אכילה על הדם, במלים "חֲטָאִים לֵה"י" ו"לֹא תִחַטְאוּ לֵה"י" "בגדתם" (פס' לג-לד). בהגדרה המדויקת של החטא נחלקו המפרשים; האם מדובר בשחיתת "אותו ואת בנו" (רש"י), באכילת הבשר עם הדם (רד"ק), אכילת הבשר ליד הדם (דעה שנייה ברד"ק), או אכילת קודשים (מצוטט ברש"י). לנו נראה שבהסתמך על הפסוק בויקרא י"ט, כו, "לא תאכלו על הדם לא תנחשו ולא תעוננו" יש קשר בין איסור אכילה על הדם לבין איסור כישוף. זעזועו של שאול ממעשה זה של בני ישראל מתקשרת אולי להתנגדותו העיקשת למעשי כישוף, הבאה לידי ביטוי במלחמתו נגד האובות והיידעונים (כ"ח, ג). אם כן, אכילה על הדם פירושה אכילה ליד הדם, כאשר הדם מהווה מקור למעשי כישוף. מכל מקום, שבועת שאול, הבאה למנוע אכילה כלשהי, גרמה להתנפלות על שלל האויב ולאכילה אסורה. הפירוט "צאן ובקר ובני בקר" מרמז לפירוט בט"ו, ט: "הצאן והבקר והמשנים ועל הכרים". המסקנה המתבקשת היא, שאין המעידה בפרק ט"ו חד פעמית, אלא תופעה החוזרת על עצמה בוורייציות שונות. שאול גורם, במודע או שלא במודע, להתייחסות פסולה לשלל, כי הוא בעצמו אינו מבין מהם הכללים לשימוש הנכון.

דוגמה מאלפת לבלבול זה מופיעה גם היא בפרקנו: "ויאמר שאול נרדה אחרי פלשתים לילה ונבזה בהם עד אור הבקר ולא נשאָר בהם איש" (פס' לו). כדי לדרבן את חייליו להתמיד במלחמה, קודם כול פונה שאול אל יצר התאוה. פרק ט"ו מלמד כמה קשה לרסן את היצר הזה; אם כן, אולי ראוי לא לשלהב אותו, גם כאשר הוא בגדר המותר. שאול עובר מקיצוניות לקיצוניות ביחס לשלל; קודם אסור אפילו צורך אוכל נפש, ואחר כך מותרת אורגיה של ביזה עד השעות הקטנות של הלילה. אין פלא אפוא שגם בפרק ט"ו אין שאול יודע בבירור איך להתייחס לשלל. הקריאה "ולא נשאר בהם איש" אף היא הצללה¹⁴ לבאות: שאול להוט להרוג את כל אויביו הפלישתים וקורא על דעת עצמו למעין חרם, אבל כאשר נצטוו לקיים חרם נגד עמלק, לא ראה לנכון לעשות כן.

¹³ פוקלמן, עמ' 67.

¹⁴ Foreshadowing.

לדעתנו, שורש הבלבול ביחסו של שאול לשלל נעוץ ביחסו של שאול לאלהים.

יחסי שאול - אלוהים

ציינו בפרק הקודם, ששאול מוטרד מאוד מן החטא של אכילה על הדם. הוא מסדיר את שחיטת הבהמות וכך מונע את המשך החטא. עלינו לעיין בעוד מקראות המדברים על מצוות וטכסים דתיים כדי להבין את ההתייחסות של שאול לאלוהים ולדת.

מוטיב העובר כחוט השני בפרקים י"ג - ט"ו הוא הקרבנות. שאול אינו מעז להילחם נגד פלישתים בלי להקריב קרבנות,¹⁵ גם במחיר של אי עמידה בדבר הנביא (י"ג, יב). בפרק ט"ו גובר המתח בין קרבנות לבין עמידה בדבר הנביא. השורשים המנחים בפרק - דבר, קול, שמע¹⁶ - מדגישים את עדיפות הצייתנות על פני ביצוע טכסים דתיים. לזאת נוסף, שאפילו הצהרת הרצון להקריב נראית מזויפת; אם בפרק י"ג הדאגה להקרבת הזבח אמתית, בט"ו דומה שהחייאת הצאן אינה מונעת לכתחילה על ידי רגש דתי (כפי שציינו לעיל). כלומר, יש החמרה משני ההיבטים: מצד אחד, המלך מתעלם לא רק מדבר הנביא ("הנה אנכי ירד אליך להעלות עֹלוֹת לזבֹּחַ זבחי שלמים" י, ח) אלא, גם מדְבַר מפורש של ה' ("כה אמר ה' צבאות... ט"ו, ב). מצד שני, המחויבות לקרבן ורצינותו יורדות, כאשר המלך טוען שלא הוא רצה בזבח, אלא העם יזם זאת, וגם בלהט הדתי של העם אין אמינות.

בפרק י"ד יש טכס המזכיר העלאת קרבנות שלמים: "ג'לו אלי היום אבן גדולה... הגישו אלי איש שורו ואיש שְׂיָהוּ ושחטתם בזה ואכלתם" (לג-לד). שאול מארגן שחיטה מרוכזת, כדי שלא יאכלו על הדם, ובונה מזבח "מאותה אבן גדולה" (מהר"י קרא). לדעת פוקלמן, בניית המזבח משקפת את הצורך הנפשי של שאול להפוך אירועים לריטואלים דתיים.¹⁷ מאידך, אולי רואה שאול בבניית מזבח את האפשרות לכפר על החטא בצורה השלמה ביותר. בכל מקרה, אנו שוב עדים לחשיבות שמייחס שאול לקרבנות, בין אם הם באים לפני הקרב, תוך כדי הקרב, או בסיומו. הם הביטוי הכללני ביותר של הדת: אין לצאת לקרב בלעדיהם, הם מתקנים ומכפרים על חטאים, הם חשובים יותר מביצוע פקודות הנביא, ולסיכום, הם מהווים את הקשר העיקרי בין האדם לבין האל.

¹⁵ ר"י פינדקו סבור, שהעלאת הקרבנות בפרק י"ג הייתה קסם מצד שאול - "שקסם שבהעלותו העולה לא ירדו פלשתים" - נדפס עם פירוש אברבנאל, ירושלים תשט"ו, עמ' רמח.

¹⁶ Robert Alter, *The Art of Biblical Narrative*, New York 1981, p. 93

¹⁷ פוקלמן, עמ' 68.

הוצאת תבונות מכללת הרצוג

יחס שאול לקרבנות הפוך מיחסו לשאילת אותות והנחיות מה'. בהמשך נשווה בינו לבין יונתן בנושא זה, אך כעת נתמקד בשאול עצמו. פעמיים מבקש שאול לקבל הנחיות מה', ופעמיים פגומה הבקשה. "ויאמר שאול לאחיה¹⁸ הגישה ארון האלהים... ויאמר שאול אל הכהן אסף ידך" (י"ד, יח-יט). שאול התכוון לשאול באורים ותומים על יונתן, שנעלם (רד"ק), אבל מפאת לחץ ההמון והמהומה במחנה פלישתים, שינה את תכניתו ופקד: "אסוף ידך!" ביטוי זה צבאי, גס, ומאפיין מפקד הפועל בפזיזות;¹⁹ הוא מבטא זלזול בכוהן ובארון. כך, הפגישה הראשונה עם הארון והאפוד הסתיימה, ביזמת שאול, בלא כלום ובחילול הקודש.

בפעם השנייה, שאול אינו יוזם את השאלה האם לרדת למלחמה נגד פלישתים, אלא הכוהן. שאול נחוש היה בדעתו להילחם באותו הלילה. אולם, הוא ניאות לפנות לה' בשאלה, והפעם, ה' מסרב לענות; חוסר התקשורת כעת הדדי. שתיקת ה' מבטאת חוסר שביעות רצון, ובהמשך מגלה שאול את הסיבה. אמנם, יונתן הוא החוטא הפורמלי, אבל ברצוננו לטעון שהאשמה העיקרית, לדעת הכתוב, רובצת לפתחו של שאול. מה שברור מתוך השאלה השנייה - שגם היא רצופה קשיים. שאול לא התכוון לשאול בה', וגם כאשר עשה זאת, לא קיבל תשובה מיידית; וגם התשובה שקיבל (לכידת יונתן) חשפה את מעמדו ומעשיו הבעייתיים של שאול עצמו. בנוסף, הביטוי "ולא ענהו ביום ההוא" מְטָרֵם את הפער שיתרחב בין שאול וה': "וישאל שאול בה' ולא ענהו ה' גם בחל' מות גם באורים גם בנביאים" (כ"ח, ו).

אין לשאול תקשורת רציפה עם אלוהים, אבל הוא מרבה בסוג תקשורת אחר: השבועה.²⁰ לאמתו של דבר, השבועה הראשונה (שאסרה אכילה), המכונה על פי השבועים "שגגה גדולה",²¹ גררה את שתי השבועות הנוספות. השבועה הראשונה הייתה חילונית; אין שם ה' מוזכר, והיא כוונה כלפי העם כדי לסחוט מהם את טיפת מרצם האחרונה. דווקא החילוניות שבה בעייתית. בפסוק הקודם נאמר: "ויושע ה' ביום ההוא את ישראל" (פס' כג). המקרא מרמז שאם שאול מחפש ניצחון, אל לו להתעלם מן הגורם האלוהי. שבועה זו גם נראית פגומה בהשוואתה

¹⁸ האזכור לאחיה ולייחוסו בפס' ג, לדעת גרסיאל, הם "בבחינת סימנים מפשרי רעות" לגבי בית שאול. ראה מ' גרסיאל, ספר שמואל א, עיון ספרותי במערכי-השוואה, באנאלוגיות ובמקבילות, רמת-גן 1983, עמ' 109.

¹⁹ ב' אופנהיימר, "משמעותו של סיפור יהוא (מל"ב ט-י)", בתוך: עז לדוד, ירושלים תשכ"ד, עמ' 297-298.

²⁰ פוקלמן, עמ' 94-95.

²¹ ἡ γνόνησεν ἄγνοιαν μεγάλην (תרגום השבעים לשמ"א י"ד, כד).

לדברי יונתן: "עלָה אחרי כי נתנם ה' ביד ישראל" (פס' יב). בניגוד ליונתן, אשר שם ה' שגור בפיו, האב מסתמך על כוחות אנושיים.

שבועה זו, המיותרת כל כך, כפתה צום על הלוחמים. שאול מנצל את הרגש הדתי האמיתי של העם: "כי ירא העם את השבועה" (פס' כו), כדי לקדם את תכניותיו, המנוסחות בסגנון אישי: "ונקמתי מאויבי" (פס' כד). בעקבות הצום הכפוי, באה ההתנפלות על הבשר, ואכילה על הדם. בטיפולו במצב מתגלה שאול במיטבו: מארגן, משתלט, דואג לתיקון החטא. אבל השימוש במילה "הגישו" (פס' לד) מזכיר אותה המילה בהקשרים קרובים: "ויאמר שאול הגשו אלי העולה והשלמים ויעל הע' לה" (י"ג, ט); "ויאמר שאול לאחיה הגישה ארון האלהים" (י"ד, יח). על סמך זה, טוען פוקלמן, הכתוב בעצם חושף עד כמה שטחית היא יראת האלוהים של שאול: "הפקודה הראשונה (הגשת הקרבנות בפרק יג) הייתה יהירה, ובאה בטרם עת. הפקודה השנייה (הגשת הארון) הייתה מיותרת, ולמעשה, היה צורך לבטלה מיד אחר כך. השלישית (הגשת הבהמות לשחיטה) צבועה, משום ששאול, בהכריזו על צום, נושא במלוא האחריות לרעבונם של החיילים, ומהווה גורם תורם לחטאם".²² ולכן, מסיק פוקלמן שגם בקטע המדבר על תיקון האכילה על הדם, יש ספק לגבי דתיותו האמיתית של שאול.

אם בשבועה הראשונה, שם ה' אינו מופיע, בשתי השבועות הנוספות הוא מוזכר במכוון: "כי חי ה' המושיע את ישראל כי אם ישנו ביונתן בני כי מות ימות" (פס' לט); "כה יעשה אלוהים וכה יוסיף כי מות תמות יונתן" (פס' מד). בשבועה הראשונה, העדר שם ה' הביע התעלמות ממנו; שימוש בשם ה' בשבועות הנוספות מחלל את הקודש, כאשר ברור לקורא שמדובר בעוול כלפי יונתן וכלפי הצדק. השבועה המיותרת והמסוכנת שאסרה אכילה, גררה בעקבותיה לא רק חטא חמור, כי אם גם שבועות בלתי מוצדקות, ואפילו אבסורדיות. שאול חטא בנשיאת שם ה' לשווא.

בהמשך מגמת השימוש הפסול בשם ה', מטעים שאול בפרק ט"ו: "ברוך אתה לה' הקימתי את דבר ה'... אשר שמעתי בקול ה' ואלך בדרך אשר שלחני ה'... לזבֹּח לה' אלהיך... חטאתי כי עברתי את פי ה'... והשתחית לה' אלהיך" (פס' יג-לא). יש בחזרה הזאת אפקט אירוני.²³

הפיזיות, חוסר הדיקוּק וחוסר החשיבה לטווח רחוק, במיוחד במישור הדתי, שאפיינו את פעולותיו של שאול בפרקים י"ג-י"ד, מחשידים אותו גם לגבי כוונותיו ומעשיו הדתיים בפרק ט"ו. זאת ועוד, דתיותו של שאול מתאפיינת בצדדים

²² פוקלמן, עמ' 68-69 (תורגם מאנגלית על ידי, ההערות בסוגריים הן משלי - ר' ו').

²³ כדברי המלכה ב'המלטי': הוא מצטדק יותר מדי (he doth protest too much).

הוצאת תבונות מכללת הרצוג

חיצוניים-פורמליסטיים. הוא דואג להקרבת קרבנות, לקיום מצווה פולחנית (איסור אכילה על הדם) ולנדירת נדרים. אבל, מההיבט האמוני-פנימי, מסתבר שאין שאל חש קשר חזק עם אלוהים. הוא אינו מרבה לפנות אליו בשאלות (השווה לדוד, שמ"א כ"ג, ב-ד; ט-יב; ל', ז-ח); הוא אינו מבטא את ביטחונו בה' בפני חייליו (השווה לדוד: שמ"א כ"ו, י; ל', כג). הביטוי המובהק ביותר לפגם בהבנתו הדתית הוא אולי הצטדקויותיו הנשנות שאמנם קיים את דבר ה' בעניין עמלק. את הכול קיים, הוא מצהיר, חוץ ממה שלא קיים; העם אשם; הקרבנות אשמים. דומה שמה שמטריד את שאל באמת הוא איך ייראה בפני העם אם שמואל לא יעמוד לצדו בגלגל: "ועתה שא נא את חטאתי ושוב עמי ואשתחיה לה" (פס' כה) "חטאתי עתה כבדני נא נגד זקני עמי ונגד ישראל ושוב עמי והשתחית לה' אלהיך" (פס' ל). הווידוי אינו נראה כן, כי הוא מתקשר לבקשה ששאל מבקש משמואל (השווה לדוד, שמ"ב י"ב, יג). שאל אינו מתנתק מן ההקשר, מן הנסיבות, ואינו נותן לעצמו להזדהות עם דברי הנביא. דומה שהוא שואל את עצמו: איך אצא מזה? איך איראה? איך לא אאבד את תמיכתו של שמואל? ספק רב אם שאל את עצמו לעומק, אם קיים את דבר ה'.

ניתן לומר, אם כן, ששאל באמת לא שמע את דבר ה', ולא נתן לעצמו להקשיב לקולו. קולות אחרים דיברו אליו. האדם המאמין חייב ברגעים קריטיים להתנער מכל מה שמסביב, מרצונותיו ומרצונות אחרים, ולהתמסר כל-כולו לציווי האל. זה המסר, למשל, של עקדת יצחק. ברגע האמת, אומר המקרא, אין לעשות חשבונות, אין להתמקח. את זה, כנראה, לא היה מסוגל שאל לעשות. ולכן, היה נוח יותר לשאול לדבוק בפולחנים החיצוניים של הדת; לא היו לו ערוצי תקשורת פתוחים וטבעיים עם הקב"ה. התנהגותו בפרק י"ד שיקפה את חולשותיו הרוחניות, והטרימה את הנפילה הגדולה בפרק ט"ו.

יחסי שאל-העם

בפרק י"ג שאל נבהל מהפצת העם, ולכן נחפז להעלות את העולה. הוא זקוק לעם, ובמספרים גדולים. שש מאות חייליו אינם יכולים לספק לו ביטחון שאפשר לנצח את האויב. רק כתוצאה מיזמת יונתן נזעקו שאל ואנשיו והצטרפו לקרב.

בשבועת שאל שלא לאכול, הכשיל את העם. יתכן שהביקורת הנשמעת על ידי אותו איש ישראל, "השבע השביע אביך את העם לאמר ארור האיש אשר יאכל לחם היום ויעף העם" (י"ד, כח) ממלאת תפקיד חשוב בהבנת אישיותו של שאל; דמות משנית, אונימיית, מלמדת איך נתפסת התנהגותו של גיבור ראשי, ומאירה

הוצאת תבונות מכללת הרצוג

אותו באור שלילי.²⁴ השבועה נבעה מרצונו של שאול לסיים את המערכה בכל מחיר, אבל שיקפה, כפי שציינו, ניתוק מן העם. הניתוק ילך ויעמיק.

ראינו את התוצאות השליליות המיידיות של השבועה, באכילה על הדם. אחר כך, פונה שאול לעם בקריאה להילחם ולבוז בפלישתים, ותשובתם: "כל הטוב בעיניך עשה" (פס' לו). אם נשווה זאת לתגובת נושא כליו של יונתן לקריאתו לעלות אחריו להילחם במצב הפלישתים: "עשה כל אשר בלבבך נטה לך הנני עמך כלבבך" (י"ד ז), נחוש בהבדל בין שתי התגובות. למרות הסיכונים הרבים יותר שנושא הכלים נוטל על עצמו, לעומת חיילי שאול, התלהבותו והזדהותו עם המשימה גדולות הרבה יותר. לב נושא הכלים ולב יונתן, חד הם. חיילי שאול, לעומת זאת, אינם מביעים הזדהות, ואינם מציינים את השתתפותם הם. תגובתם נראית חיוורת למדי. בהמשך, התלהבותם תרד שלב נוסף: "ויאמר אל כל ישראל אתם תהיו לעבר אחד ואני ויונתן בני נהיה לעבר אחד ויאמרו העם אל שאול הטוב בעיניך עשה" (פס' מ). השמטת המילה "כל" בוודאי איננה מקרית, ומצביעה על הסתייגות הולכת וגוברת ממעשי שאול. בין שתי ההצהרות האלה נראה שיש נתק עוד יותר גדול: "ואין עִנְהוּ מכל העם" (פס' לט). אף על פי שיש אדם היודע מי אכל (פס' כח-כט), אין אחד שישתף פעולה עם שאול.²⁵ הבדידות של שאול גם הולכת וגוברת;²⁶ אם בפס' לו ה' לא ענהו, שני פסוקים אחר כך גם העם מצטרף לקשר של שתיקה. בסוף ה"לכידה" מתברר שלא יונתן המבודד, אלא שאול; שאול מן העבר האחד, והעם הפודה ויונתן הנפדה מן העבר השני.

השבועה השלישית והבוטה ביותר "מות תמות!" (פס' מד) שוברת את שתיקת העם. הם, מצדם, גם נשבעים: "חי ה' אם יפֹל משערת ראשו ארצה" (פס' מה). המעניין הוא שאין העם משתמש בתירוץ של חוסר ידיעת יונתן את השבועה. הם משתמשים בסיבה דתית: "כי עם אלהים עשה היום הזה" (פס' מה). הישועה שיונתן הביא היא בוודאי ביטוי להשגחת ה', לדעת העם. לעומתם, נראה שאול, הדבק בשבועותיו, כחסר ראייה אמונית מחד, וכפורמליסט נוקשה, מאידך.

בשאלת העם "היונתן ימות אשר עשה הישועה הגדולה הזאת בישראל?" (פס' מה) יש חד אירוני לדברי שאול בעצמו.²⁷ כאשר דרש העם שישגירו לידיהם את

²⁴ א' סימון, "הדמויות המשניות בסיפור המקראי", בתוך: דברי הקונגרס העולמי החמישי למדעי היהדות, כרך א, חטיבה 1, ירושלים תשכ"ט, עמ' 35-36.

²⁵ השווה שמי"א כ"ב, ז-ח. גם בתמונה הזאת, משתקפת בדידותו של שאול, כאשר הוא טוען שאין מי שיגלה את אוזונו בעניין דוד.

²⁶ פוקלמן, עמ' 77.

²⁷ מ' גרסיאל (לעיל הערה 8), עמ' 132-133.

המתנגדים לשאול, ענה להם: "לא יומת איש ביום הזה כי היום עשה ה' תשועה בישראל" (י"א, יג). בני הבליעל שאמרו "מה י' שיענו זה" (י, כז) זכו לחנינה מצד שאול, אבל בנו (הרחוק מאוד מלהיות בן בליעל), שבעצם הביא את הישועה, וחטא בשוגג, אינו זוכה לחנינה! שאול והעם מחליפים תפקידים; המנהיג אשר לימד את העם פרק בהנהגה נבונה ושקולה, זקוק עתה לאותו שיעור, והעם הוא שמלמד לו את זאת.

בתחילת פרק ט"ו מצטיירת תמונה שונה לגמרי. העם ושאול פועלים ביחד, הן בהחרמת עמלק, הן בהצלת אגג והצאן המשובח. אך שאול הוא זה המפלג בינו לבין העם: "מעמלקי הביאום אשר חמל העם על מיטב הצאן והבקר... ואת היותר החרמנו" (פס' טו). בהתנצלות הבאה הוא מבחין עוד יותר ביניהם: "אשר שמעתי... ואלך... ואביא... ואת עמלק החרמתי. ויקח העם מהשלל צאן ובקר..." (פס' כ-כא). שאול מן העבר האחד, והעם מן העבר השני. בפעם השלישית שאול מודה בחטא, אבל טוען שהעם הכניע אותו, ולכן פעל כפי שפעל: "חטאתי... כי יראתי את העם ואשמע בקולם" (פס' כד). רק בפעם הרביעית מודה שאול: "חטאתי!" (פס' ל), בלי זיקה לעם. בהתחשב במסופר בפרק י"ד, הטחת האשמה בעם תמוהה מאוד. כאשר העם עט על השלל, שאול לא ויתר להם, אלא ציווה להביא "איש שורו ואיש שיהו" (פס' לד) כדי להסדיר את השחיטה. ספק אם אדם, המסוגל להשתלט על מצב יצרי כזה, לא היה מסוגל להשתלט על מצב, אם לא פחות טעון, אז בוודאי לא יותר טעון ממנו. שמואל תולה את האשמה בשאול עצמו, ומשווה אותו לעם הפועל על פי דחפיו ויצריו: "ותעט אל השלל" (ט"ו, יט). במקום למנוע את ההתנפלות על השלל, הוא אפשר אותה, ונושא במלוא האחריות.

מצד שני, ניתן להציע ששאול אכן מאבד את שליטתו על העם. ממצב של קבלת מרות: "כי ירא העם את השבועה" (פס' כז) "ויגשו כל העם איש שורו בידו הלילה" (פס' לד), עובר העם לעמדה של תקיפות: "היונתן ימות... ויפדו העם את יונתן ולא מת" (פס' מה). הם שמים לאל את הצהרות שאול "כי מות ימות" "כי מות תמות". מכאן ועד ל"כי יראתי את העם" קצרה הדרך. למרות שמשתמע שיתוף פעולה בין שאול לבין העם, יתכן שיחסי הכוחות השתנו ביניהם בעקבות פדיון יונתן.

קשה להכריע מה מעיד יותר על חולשת מנהיג: כאשר הוא שולט בעמו, אבל משתמש בהם כדי להצדיק את מעידותיו, או כאשר הוא באמת אינו שולט בהם. בין כך ובין כך, מסתבר שמנהיגות שאול מעורערת מבפנים. ואין כאן מעידה חד-פעמית; סמיכות הפרשיות מצביעה על רצף של התנהגויות המשקפות מנהיגות חולכת ורופפת.

יחסי שאול-יונתן

יונתן מופיע בפרק י"ד, ולא בט"ו, אבל מעשיו ויחסיו עם אביו מאירים על דמותו של שאול ומאפשרים הבנה יותר עמוקה של שאול בשני הפרקים שבעיונו.

לעומת שאול, המפחד לצאת לקרב עם כוחות מדולדלים, יונתן אינו נמנע מלצאת עם נושא כליו, ותו לא. "כי אין לה' מעצור להושיע ברב או במעט" - דומה שזה המוטו של יונתן. בזאת הוא מביע את ביטחונו בה'. שאילת האות גם מביעה אמונה בה'.²⁸ כמו עבד אברהם ליד הבאר, כך גם יונתן מציב לו סימן, שאם יתגשם, יתפרש כהתערבות אלוהית המקדמת את התכנית.²⁹ שם ה' שגור בפיו: "...ועלינו כי נתנם ה' בידנו...עלה אחרי כי נתנם ה' ביד ישראל" (פס' י-ב). אין ליונתן כוהן צמוד, אין לו ארון ואפוד; הסממנים החיצוניים של הדת חסרים לו. במקום זאת, יש לו קשר ספונטני יותר עם האל, והוא חש את נוכחותו והתערבותו על פי סימנים העולים מן השטח. ביטחונו בה' סוחף, וכתוצאה מכך גם נושא כליו מבטא נכונות ללכת אחריו, כפי שצינו לעיל.

בניגוד לאביו, ה"יושב בקצה הגבעה" (פס' ב), יונתן זוחל "על ידיו ועל רגליו" (פס' יג); ניכר שיונתן תכנן בקפדנות את דרך ההתקפה,³⁰ ומשקיע מאמץ רב כדי להצליח. הוא רואה בניצחונו ישועה לעם, ולא הצלחה אישית (פס' יב). על רקע זה, ניתן להבין את התסכול שלו בשמעו על אלת אביו. לדעתו, מונע שאול במו פיו את ההצלחה המלאה בקרב.³¹ הביקורת שמשמיע יונתן כלפי אביו יכולה להתפרש כמרד נגד המלך; גם אם לא נפרש זאת בצורה קיצונית כל כך, ייתכן ש"יונתן חיסר בכך הרבה מסמכותו של המלך ומתדמיתו בעיני העם".³² גם זה מוסיף להבנתנו את התנהגותו של שאול בפרק הבא, בהפצרתו את שמואל "כבדני נא נגד זקני עמי ונגד ישראל" (ט"ו, ל). נכונות שאול להרוג את יונתן, אף היא מעיבה על דמותו.³³ למרות הנסיבות המקילות: "טעם טעמתי", ולא אכילה ממש; "מעט דבש", ולא לחם;

²⁸ מ' גרסיאל, (לעיל הע' 18) עמ' 92.

²⁹ אמנם, יש לשאול האם יונתן עבר על איסור "לא תנחשו" בהציבו את האות. רד"ק טוען שהסימן שהציב יונתן לא היה בגדר נחש משום שלא קבע על פיו, אלא ביקש "אות...כי אם יאמרו עלו עלינו, פיהם הכשילם כי אנחנו נעלה והם ירדו", ובדברים האלה מצא יונתן חיזוק למעשיו. יש לציין שהאיסור "לא תנחשו" מופיע ליד "לא תאכלו על הדם" בויקרא י"ט, כו. האם זה מקרי, שפרק י"ד מורכב מסיפור של נחש, מחד, ומסיפור של אכילה על הדם, מאידך? ³⁰ מ' גרסיאל, "קרב מכמש - עיון ספרותי היסטורי" בתוך: א' סימון ומ' גושן-גוטשטיין (עורכים), עיוני מקרא ופרשנות - מנחות זכרון לאריה טווייג, רמת-גן תש"ם, עמ' 29-30.

³¹ פוקלמן, עמ' 66.

³² ש. אברמסקי, בתוך: עולם התנ"ך (לעיל הערה 8), ע' 174.

³³ גרסיאל, (לעיל הע' 18), עמ' 93, הערה 37.

יונתן אינו מתחמק מגזר הדין: "הנני אמות" (פס' מג). והנה, שאול גוזר גזר דין מוות על חטא שהוא יחטא בו בפרק הסמוך! אך, בניגוד לבנו, שאול אכן מנסה להתחמק מאחריות המעשה.

כפי שציינו לעיל, שאול היה מוכן לחון את אויביו, אך לא את בנו.³⁴ נאמנות העם ליונתן והתנגדותם לשאול, מותירות את הרושם שיונתן מתאים יותר למלוך מאשר אביו. בתושייתו בקרב, בביטחונו בה', בהבנתו את רחשי לבם של העם, וביכולתו להלהיב את חייליו - בכל אלה, מרמז לנו הכתוב, עלה על אביו, ולו יאתה המלוכה.³⁵ "לכידת" יונתן ע"י האורים ותומים מזכירה באופן אירוני את "לכידת" שאול בהיבחרו למלך (ט', כ-כא), ומרמזת לנו שהיה ראוי יותר ללכוד את יונתן לצורך מלוכה, מאשר לצורך הענשה. ביחסי שאול-יונתן, ידו של הבן על העליונה.

סיכום

פתחנו את עיונו בשאלת מידת צדקת העונש שהוטל על שאול בגין מעשיו בפרק ט"ו. הכלי הפרשני של סמיכות פרשיות פתח בפנינו ראייה חדשה של המתרחש, ואולי אפשר הסקת מסקנות שונות מאלה שהיינו מסיקים מתוך עיון בפרק הבודד. על פי ההצעות שהבאנו לעיל, שאול מתגלה לאורך הדרך כמלך אימפולסיבי, חסר ביטחון עצמי, וחסר ביטחון בה'. מצד שני, הוא מצטייר כאדם הדבק באמונות שלו ובאמרות שלו, ומאמין בכוח המילה. לפנינו אדם מורכב מאוד: הססן וגם פזיז; אמיץ וגם פחדן; מנוכר מן העם אך גם דואג למצבו הדתי ולמאוויו החומריים; דבק באמת, ad absurdum, וגם בורח ממנה; מחפש קשר עם האלוהים אך בצורה לא עקיבה; מתעלם מחלק מדברי הנביא אך תלוי בו נפשית. נדמה לנו שהיו באישיותו של שאול אלמנטים סותרים, שניהלו מאבק בנפשו פנימה. בפרק ט"ו דומה שהייתה הכרעה: הכוחות השליילים, החולשות והספקות צפו למעלה, וחרצו את גורלו של שאול. מתוך ההשוואה בין פרקים י"ד-ט"ו, מתברר שלא היה שאול קרבן למזימת נביא זעם, או אל אכזרי ונוקם, אלא, שותף מלא בדרמה שהמחישה את מרכיבי אישיותו, והוציאה לאור את צפונותיה. דומה, שספר שמ"א מכין את הקורא, בפרקים י"ג-י"ד, לכך שנפילתו של שאול בפרק ט"ו תתפרש אל נכון, כפועל יוצא של אופיו ונטיותיו האישיות.

³⁴ אבל השווה רד"ק לפס' מד, המפרש בשם רס"ג ששאול היה חייב ללכוד את יונתן כדי שהעם לא יאשימו אותו במשוא פנים.

³⁵ השווה י"ג, יד - "בקש ה' לו איש **כלבבו**" מרמז אולי לדברי הנער ליונתן: "עשה כל אשר **כלבבך**... הנני עמך **כלבבך**". השערה זו מעצימה את הטרגדיה של בית שאול.